

The Gleaner

Vol 26 (2008)

**Μία, ακόμα, ανέκδοτη επιστολή του Κοραή
γραμμένη τον Αύγουστο του 1820**

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.73](https://doi.org/10.12681/er.73)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2008). Μία, ακόμα, ανέκδοτη επιστολή του Κοραή γραμμένη τον Αύγουστο του 1820. *The Gleaner*, 26, 235-240. <https://doi.org/10.12681/er.73>

ΜΙΑ, ΑΚΟΜΑ, ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ ΓΡΑΜΜΕΝΗ ΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟ ΤΟΥ 1820

I

ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΔΙΑΚΕΚΡΙΜΕΝΟΥ ΡΩΣΟΥ βυζαντινολόγου Νικολάι Λιχατσέφ (1862-1936), που φυλάσσεται στην Πετρούπολη, εκτός από τὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ πρωτότυπα ἑλληνικὰ ἔγγραφα ποὺ ἀνατρέχουν στὴ λεγόμενη μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ — ἔγγραφα ποὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα δημοσίευσε ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς—¹ σώζονται καὶ πρωτότυπες, ἀθησαύριστες, ἐπιστολὲς Ἑλλήνων τῆς νεότερης ἐποχῆς.² Ἀνάμεσά τους μία αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ, ποὺ εἶναι γραμμένη τὴν 1η Αὐγούστου τοῦ 1820 στὸ Παρίσι καὶ ἀπευθύνεται σὲ ἄδηλο ἀποδέκτη.

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ, τὴν ὁποία μελέτησα γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2003 στὴν Πετρούπολη καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἔγραψα ἓνα σύντομο σημεῖωμα σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα,³ τὴν δημοσιεύω σήμερα στὸν «φυσικό» τῆς χῶρο, στὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τοῦ Ὀμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

II

Μονόφυλλο, διαστάσεων 24,5X18,5· τὸ verso τοῦ φ. 1 λευκὸ. Πρωτότυπο.

Συλλογὴ Νικολάι Λιχατσέφ, Ἁγία Πετρούπολη

Σοφὲ καὶ σεβάσμιε πάτερ,

|² Τὴν εἰς τὴν Πανιερότητά σου σύστασιν τοῦ κυρίου Cousin, προφέσσορος τῆς |³ φιλοσοφίας, ἐλπίζω ὅτι μέλλει ν' ἀρέσῃ καὶ τοὺς δύο. Γνωρί-

1. Ἄθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Διάφορα ἑλληνικὰ γράμματα ἐκ τοῦ ἐν Πετροπόλει Μουσείου τῆς Α. Ε. τοῦ Κυρίου Nikolas Likhatcheff*, Πετρούπολη, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Β. Κιρσβάουμ, 1907.

2. Βλ. τὸ δημοσίευμα τοῦ Igor Medvedev, «Gretcheskij karton v arkhive N. P. Likhatcheva: predvaritelnyj obzor materialov», *Istoriticheskoe istotchnikovedenie i problemy vspomogatelnykh istoriticheskikh distsiplin*, Ἁγία Πετρούπολη 2002, σ. 44-46.

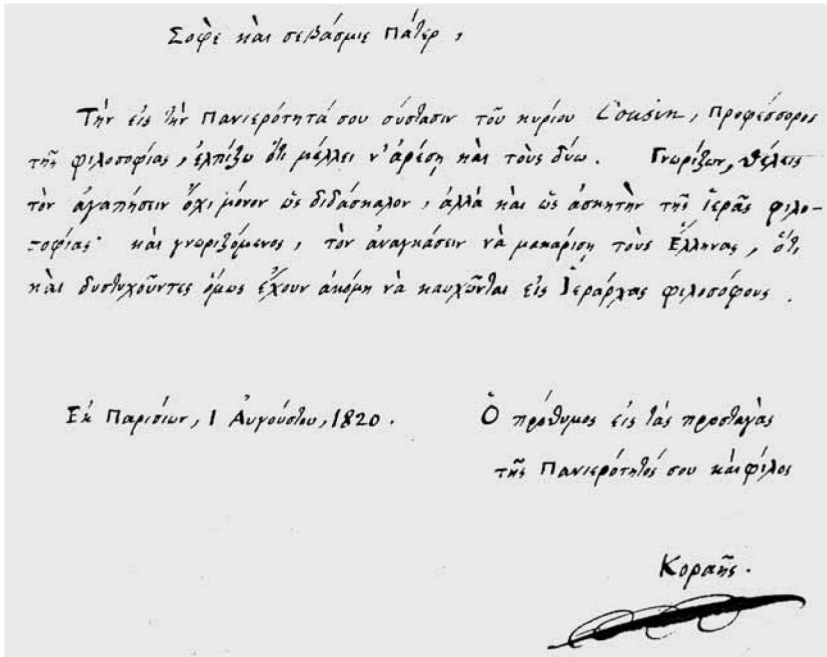
3. «Τὸ Βῆμα», Κυριακὴ 18 Ἰανουαρίου 2004.

ζων, θέλεις |⁴ τὸν ἀγαπήσειν ὄχι μόνον ὡς διδάσκαλον, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀσκητὴν τῆς ἱερᾶς φιλο|⁵σοφίας· καὶ γνωρίζομενος, τὸν ἀναγκάσειν νὰ μακαρίσῃ τοὺς Ἑλληνας, ὅτι |⁶ καὶ δυστηχοῦντες ὅμως ἔχουσι ἀκόμη νὰ καυχῶνται εἰς Ἱεράρχας φιλοσόφους.

|⁷ Ἐκ Παρισίων, 1 Αὐγούστου, 1820. Ὁ πρόθυμος εἰς τὰς προσταγὰς
|⁸ τῆς Πανιερότητός σου καὶ φίλος

Κοραῆς.

Τὸ πρόσωπο τὸ ὁποῖο ρητὰ ἀναφέρεται στὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς εἶναι βέβαια ὁ Γάλλος ἱστορικός τῆς φιλοσοφίας Victor Cousin (1792-1867). Τὸ μὴ ρητὰ κατονομαζόμενο πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἀπευθύνει ὁ Κοραῆς τὴν ἐπιστολή του πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας καί, ἂν τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ παραθέσουμε πείσουν γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ἀποδέκτη, ὁ τόπος προορισμοῦ τῆς ἐπιστολῆς ἦταν ἡ Πίζα.

Ἡ ταυτότητα τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς, ποὺ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὴν προσφώνηση καὶ δὲν ἀναγράφεται στὸ πίσω μέρος τῆς ἐπι-

στολή, προκύπτει από τὸ συνδυασμὸ (α) τοῦ γεγονότος πὼς εἶναι ἱερωμένος, (β) τοῦ λόγου γιὰ τὸν ὁποῖο γράφτηκε ἡ ἐπιστολή καὶ (γ) τῶν στοιχείων ποὺ δίνουν τρεῖς ἄλλες παρόμοιου περιεχομένου κοραϊκὲς ἐπιστολὲς μὲ ταυτόσημη χρονολογία· συγκεκριμένα.

Ἀπὸ τὸ κοῖνυς τῆς σωζόμενης ἀλληλογραφίας τοῦ Κοραῆ γνωρίζουμε τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ γραμμένες καὶ οἱ τρεῖς τὴν ἴδια ἡμέρα: «Ἐκ Παρισίων, 1 Αὐγούστου, 1820», ἐπιστολὲς μὲ τίς ὁποῖες ὁ Κοραῆς ἔθετε στὴ διάθεση τοῦ Cousin τὸ «δίκτυο» τῶν φίλων καὶ γνωστῶν του σὲ ἰταλικὲς πόλεις προκειμένου νὰ τὸν βοηθήσουν στὶς ἐκεῖ ἔρευνές του. «Ἔχει χρεῖαν νὰ περιέλθῃ τὰς ἐπισημοτέρας πόλεις τῆς Ἰταλίας, ὅσαι ἔχουν δημοσίας βιβλιοθήκας», γράφει στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Εὐστάθιο Μουσπινιώτη⁴ «μελετᾷ νὰ περιέλθῃ τὰς ἐπισημοτέρας πόλεις τῆς Ἰταλίας, ὅσαι ἔχουν δημοσίας βιβλιοθήκας», ἀναφέρει στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Θωμὰ Σπανιωλάκη.⁵ Πανομοίωτη εἶναι καὶ ἡ δήλωσή του στὴν τρίτη ἐπιστολή πρὸς τὸν Μιχαὴλ Ροδοκανάκη: «ἔχει σκοπὸν νὰ περιέλθῃ τὰς ἐπισημοτέρας πόλεις τῆς Ἰταλίας, ὅπου εὐρίσκονται δημόσιαι βιβλιοθήκαι».⁶ Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἐρευνητικοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Cousin σὲ πόλεις τῆς Ἰταλίας, ὁ Κοραῆς κρίνει σκόπιμο νὰ τὸν ἐφοδιάσει μὲ μία ἀκόμα συστατικὴ ἐπιστολή, αὐτὴ ποὺ ἐδῶ δημοσιεύσαμε, τὴν ὁποία ἔγραψε τὴν ἴδια ἡμέρα μὲ τίς ἄλλες.

Στὸ κείμενό της δὲν ἀναφέρεται ὁ σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Cousin, ὅπως στὶς ἄλλες τρεῖς, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀποδέκτης τῆς συστατικῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι τόσο οἰκεῖος μὲ τὸν Κοραῆ, ὅπως οἱ ἄλλοι τρεῖς: κατὰ συνέπεια προτιμᾷ νὰ εἰσαγάγῃ τὸν ἐπισκέπτη, ἀφήνοντας σὲ ἐκείνον νὰ ὑποβάλλῃ κατὰ τὴ συνάντησή τους τὰ αἰτήματά του.

Ἐπειτα, τὴν ιδιότητα τοῦ ἱερωμένου, καὶ εἰδικότερα τοῦ ἀρχιερέα, τὴν ὁποία εἶχε ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ἀναδεικνύουν ὄχι μόνον ἡ προσφώνηση καὶ ἡ ἀποφώνηση ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα: «πανιερώτατος» ἀποκαλεῖται καὶ ὡς «ιεράρχης» προσδιορίζεται. Ἐνῶ ἡ φράση μὲ τὴν ὁποία κλείνει τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς, στὴν ὁποία ὁ ἱεράρχης αὐτὸς χαρακτηρίζεται «φιλόσοφος», μᾶς ὀδηγεῖ σὲ κάποιον λόγιό κληρικό.

Ἄν τώρα συνδυάσουμε τὴν ἐπιστολή αὐτὴ μὲ τὸ σχεδιαζόμενο ἐρευνητικὸ ταξίδι τοῦ Cousin σὲ ἰταλικὲς πόλεις, τότε ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγρο-

4. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, τ. 4, Ἀθήνα 1982, σ. 248 στ. 22-23. Γιὰ τὴν πρώτη δημοσίευση αὐτῆς καὶ τῶν ἐπόμενων δύο ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Κοραῆ βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὶς σημειώσεις 8 καὶ 10.

5. Ὁ.π., σ. 248 στ. 7-8.

6. Ὁ.π., σ. 247 στ. 22-23.

βλαχίας, ό όποϊος άπό τό 1818 διέμενε στην Πίζα,⁷ εϊναι ό πιθανότερος άποδέκτης τής έπιστολής.

III

Άς δοϋμε τώρα πώς τά έπιστημονικά σχέδια του Γάλλου ιστορικού τής φιλοσοφίας συνδυάζονται με τά έπιστολικά κείμενα που άναφέραμε.

Ό Cousin μετά τό 1818 ένδιαφέρθηκε, όπως άφηγγείται ό ίδιος, για τούς Άλεξανδρινούς μαθητές του Πλάτωνα. Τό ένδιαφέρον του τό έπικέντρωσε στον νεοπλατωνιστή Πρόκλο και άναζήτησε άνέκδοτα έργα του στα χειρόγραφα τής, Βασιλικής τότε, Βιβλιοθήκης στο Παρίσι. Χειρόγραφα όμως με έργα του Πρόκλου δέν σώζονταν μόνο στο Παρίσι· για τό λόγο αυτό θέλησε να έπισκεφτεί και βιβλιοθήκες ιταλικών πόλεων άναζητώντας εύρήματα. Κοινοποιώντας προφανώς τά σχέδιά του στον Έλληνα φίλο του, ό Κοραής θέλησε με τις έπιστολές που έγραψε την 1η Αύγουστου του 1820 σε Έλληνες που ζούσαν στο Λιβόρνο και την Πίζα να διευκολύνει τις έρευνές του.

Πότε όμως και ως ποιό σημείο ό Γάλλος ιστορικός τής φιλοσοφίας πραγματοποίησε τις έρευνητικές άποστολές που εϊχε σχεδιάσει;

Στη Βιβλιοθήκη Querini Stampalia στη Βενετία σώζεται μία έπιστολή του Άνδρέα Μουστοξόδη με ήμερομηνία 23 Σεπτεμβρίου 1820 προς τον Pietro Bettio, Vice Bibliotecario della R. Libreria di S. Marco, με την όποια του άναγγέλλει πώς ό καθηγητής Cousin, που βρισκόταν ως τότε στο Μιλάνο, έρχεται στη Βενετία για να συμβουλευτεί στη Βιβλιοθήκη μερικούς κώδικες του Πρόκλου.⁸ Έπιστολή που μάς έπιτρέπει να ύποθέσουμε πώς ως εκείνη την εποχή δέν εϊχε φτάσει στη Βενετία, ένω στον τόμο 80 του Άρχείου Cousin, που έπιγράφεται («Notes sur Proclus»), περιέχονται οι προσωπικές του σημειώσεις άπό την έπισκεψή του στην Άμβροσιανή Βιβλιοθήκη στο Μιλάνο και στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη στη Βενετία.

Τά δύο αυτά στοιχεία μάς έπιτρέπουν να προσδιορίσουμε όχι μόνο πώς ως την 23η Σεπτεμβρίου του 1820 δέν εϊχε φτάσει στη Βενετία, αλλά πώς, πιθανότατα, άρκέστηκε στο ύλικό που του προσέφεραν οι βιβλιοθηκές του Μιλάνου και τής Βενετίας. Με άλλα λόγια, μολοντι άπό την έπι-

7. Βλ. Έμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ίγνάτιος μητροπολίτης Ούγγροβλαχίας (1766-1828)*, I. Βιογραφία, Άθήνα 1959, σ. 150-164.

8. Την έπιστολή έχει έπισημάνει ή Άγαθή Νικοκάβουρα, «Έρευνα έργων και χειρογράφων του Άνδρέα Μουστοξόδη», *Θησαυρίσματα* 1 (1962), 93.

στολή του Κοραή προς τον Ροδοκανάκη φαίνεται πώς τὰ ἀρχικά σχέδια του Cousin ἦταν πολὺ πιὸ φιλόδοξα, ἤθελε νὰ ἐπισκεφθεῖ πολλές ἰταλικές πόλεις, τελικὰ ἀρκεστήκε στὸ ὕλικό ποὺ τοῦ προσέφεραν οἱ βιβλιοθηκῆς τῶν δύο αὐτῶν ἰταλικῶν πόλεων, ὕλικό ποὺ συνέλεξε εἴτε ὁ ἴδιος προσωπικὰ εἴτε οἱ συνεργάτες του.⁹

Τὸ γεγονός αὐτὸ μπορεῖ, νομίζω, νὰ ἐρμηνεύσει τὸ γιατί τὰ πρωτότυπα τῶν τριῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραή πρὸς τοὺς φίλους στὸ Λιβόρνο, τὸν Εὐστάθιο Μουσπινιώτη, τὸν Θωμὰ Σπανιωλάκη καὶ τὸν Μιχαήλ Ροδοκανάκη, βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο Cousin στὸ Παρίσι: δὲν τὰ χρησιμοποίησε, δὲν τὰ ἐπέδωσε στοὺς ἀποδέκτες τους καὶ γιὰ αὐτὸ ἔμειναν στὸ Ἀρχεῖο του. Πραγματικὰ σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς κώδικες ποὺ περιέχουν τὴν ἀλληλογραφία του, τὸν ἀρ. 223, σώζονται συσταχωμένες οἱ τρεῖς αὐτῆς ἐπιστολές τοῦ Κοραή.¹⁰ Ἐκεῖ τὶς ἐνόησε ὁ Πολυχρόνης Ἐνεπεκίδης, τὶς δημοσίευσε σὲ δύο μελέτες του¹¹ καὶ ἐντάχτηκαν ἔκτοτε στὸ corpus τῆς «Ἀλληλογραφίας» τοῦ Κοραή ποὺ ἐπιμελήθηκε καὶ δημοσίευσε ὁ Ὀμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.¹²

Στὸ Ἀρχεῖο ὅμως δὲν βρίσκεται καὶ ἡ ἐπιστολή τοῦ Κοραή μὲ τὴν

9. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἐπιστολή τοῦ Ἀνδρέα Μουστοζύδη μὲ ἡμερομηνία 5 Νοεμβρίου 1820 ποὺ τοῦ στέλνει ἀπὸ τὸ Μιλάνο: «Mr Pelecassi et moi nous sommes occupés pendant ces derniers jours de la collation des manuscrits de Proclus. La collation d'un de ces manuscrits a été achevée ; mais pour les deux autres il nous a été impossible d'avancer au delà de la moitié, car Mr Pelecassi a été obligé de se rendre à Paris, et moi qui suis un pauvre nomade je m'en vais rester absent de Milan pendant deux semaines...». Ἡ ἐπιστολή σώζεται καὶ αὐτὴ στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Cousin μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 3688 στὸν Cod. 240 καὶ τὸ κείμενό της ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Πολυχρόνη Ἐνεπεκίδη, «Documents et nouvelles lettres inédites d'Adamantios Coray tirées des Bibliothèques et Archives européennes (Paris – Besançon – Amsterdam – Leyden – Vienne – Munich – Berlin)», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 5 (1956), 121–122· τὸ χωρίο στὴ σ. 121.

10. Bibliothèque Victor Cousin à la Sorbonne, Cod. 223, μὲ τοὺς ταξινομικοὺς ἀριθμοὺς 1398, 1399, 1400.

11. Ἡ ἀπευθυνόμενη στὸν Μιχαήλ Ροδοκανάκη, στὴν ἀνακοίνωσή του στὸ Θ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο, «Les sources manuscrites de l'histoire littéraire hellénique du début du 19e siècle conservées dans les archives de l'Europe centrale et occidentale», *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12–19 Ἀπριλίου 1953)*, τ. 2, Ἀθήνα 1956, σ. 379, ἐνῶ οἱ δύο ἐπόμενες στὴ μελέτη του «Documents et nouvelles lettres inédites...», 108.

12. Δημοσιεύονται καὶ οἱ τρεῖς στὸν τέταρτο τόμο τῆς «Ἀλληλογραφίας»: βλ. τὶς ἐπιμέρους παραπομπές πιὸ πάνω στὶς σημειώσεις 4, 5 καὶ 6.

ὅποια τὸν συνιστοῦσε στὸν Ἰγνάτιο· γιατί; Στὴν εὐλογία αὐτὴ ἀπορία δὲν μποροῦμε, μὲ τὰ ὡς τῶρα στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε, νὰ δώσουμε μιὰν ἀπάντησι. Διότι ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθέσουμε πὼς ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἔφτασε, μὲ ὅποιοδήποτε τρόπο στὰ χέρια τοῦ ἀποδέκτη της, στὸ Ἄρχεῖο τοῦ Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας ἔπρεπε νὰ βρῖσκεται. Στὸ Ἄρχεῖο του βέβαια — ἢ καλύτερα, σὲ τμῆμα τοῦ Ἀρχείου του — ποὺ ἀπόκειται σήμερα στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους¹³ δὲν περιέχεται ἡ ἐπίμαχη ἐπιστολὴ. Ἡ ἀπουσία της ὡστόσο δὲν ἀποτελεῖ καὶ ἀκλόνητο τεκμήριο πὼς δὲν τὴν ἔλαβε ὁ Ἰγνάτιος, ἀφοῦ στὴν ἴδια ἀρχεῖακὴ μονάδα δὲν σώζεται οὔτε ἡ ἐπιστολὴ ποὺ ὁ Κοραῆς τοῦ ἔστειλε μὲ ἡμερομηνία 20 Ἰουλίου τοῦ 1825, τὸ κείμενο τῆς ὁποίας τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ σχέδιο ποὺ κράτησε ὁ ἐπιστολογράφος καὶ τὸ ὁποῖο σώζεται στὰ κατάλοιπα Κοραῆ στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου.¹⁴

Μένει, κατὰ συνέπεια, νὰ ἐντοπίσουμε, κάποτε, τοὺς δρόμους ποὺ ἀκολούθησε αὐτὸ τὸ κοραϊκὸ ἐπιστολικὸ κείμενο ἀπὸ τὸ Ἄρχεῖο τοῦ Cousin — ἢ ἐκεῖνο τοῦ Ἰγνατίου — ὡς νὰ φτάσει στὴν Ἁγία Πετρούπολη καὶ νὰ πλουτίσει τὴ συλλογὴ τοῦ Ρώσου βυζαντινολόγου Νικολάι Λιχάτσέφ.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

13. Βλ. τίς σχετικὲς πληροφορίες στὸ Ἐμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας...*, σ. θ'.

14. Βλ. τὸ κείμενό της στὸν πέμπτο τόμο τῆς ἔκδοσης τῆς «Ἀλληλογραφίας» τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὸν ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1983, σ. 244-245.